

BOUWSTENEN VOOR DE GELDERSE AANPAK RELIGIEUS ERFGOED

RELIGIEUS ERFGOED IN GELDERLAND:

Hoe staat het ervoor en hoe houden we het goed in stand?

Bouwstenen voor de Gelderse aanpak religieus erfgoed

Gelders Genootschap
juni 2021

Inhoud

	Samenvatting van dit rapport	04	3 RIJK, PROVINCIE, GEMEENTE, ERFGOED-ORGANISATIES: Speelveld, spelregels en spelers	14
1	INLEIDING: Waarom dit bouwstenenrapport?	06		
1.1	Veel beeldbepalend religieus erfgoed	06	3.1 Wat staat er in de wet over religieus erfgoed?	14
1.2	Kerken minder 'religieus' in gebruik	06	3.2 Landelijk beleid en landelijke focus gericht op lokale uitvoering	15
1.3	Focus rapport	07	3.3 Focus provinciaal beleid sinds 2017	15
2	HUIDIGE ONTWIKKELINGEN IN BEELD: Hoe staat het ervoor met het Gelders religieus erfgoed?	08	3.4 Ambitie 'Samen voor Gelderland'	16
			3.5 Rolopvatting provincie	16
			3.6 In de praktijk: wat doet de provincie?	16
			3.7 Provincie investeert financieel in religieus erfgoed	17
			3.8 Programma's Leefbaarheid en SteenGoed zijn ook in te zetten	17
			3.9 Gemeenten en religieus erfgoed	18
2.1	De technische staat van het religieus erfgoed is goed	08	3.10 Andere stakeholders in beeld	18
2.2	Trends maatschappelijk vastgoed in beeld	09	3.11 Samengevat: overkoepelend kennisnetwerk kan (goede) erfgoedzorg verder versterken	20
2.3	Inzoomen op regio's	10		
2.4	Volledige herbestemming: uitdagend, maar zeker mogelijk	10	4 AANBEVELINGEN: Rolbewust(er) door op de huidige koers	22
2.6	Gemeentelijke kerkenvisie is een hulp	11	4.1 Huidige beleid en aanpak werken goed	22
2.7	Speciale aandacht nodig voor het interieur	11	4.2 Aanbevelingen	23
2.8	Verduurzaming kan wél	12	4.2.1 Provincie als kennismakelaar	23
2.9	Samengevat: maatwerk is de sleutel	12	4.2.2 Provincie als inspirator	24
			4.2.3 Provincie als verbinder	24
			4.2.4 Provincie als co-financier	25
			BIJLAGE Voorbeelden van herbestemde kerken in Gelderland	26

Samenvatting van dit rapport

Leegstand van bijzondere en beeldbepalende kerken zal in Gelderland de komende jaren toenemen door ontkerkelijking. Zeker in het landelijk gebied valt het niet mee om het kerkgebouw te ontwikkelen en te behouden voor de toekomst. Dit maakt de vraag actueel of een aparte kerkenvisie en -aanpak nodig zijn om het religieus erfgoed in onze provincie goed in stand te houden.

Het Gelders Genootschap heeft voor dit bouwstenenrapport – met een focus op kerken - in kaart gebracht hoe het religieus erfgoed ervoor staat in Gelderland en wat knelpunten en kansen zijn. Hiervoor zijn ook veel betrokken erfgoedorganisaties en andere stakeholders geïnterviewd. De conclusie: een specifieke kerkenvisie of kerkenaanpak is niet nodig.

Dankzij de Erfgoedmonitor weten we dat de kerken die rijksmonument zijn technisch in goede staat zijn. Niettemin wordt het religieus erfgoed bedreigd door toenemende ontkerkelijking. Leegstaande kerkgebouwen moeten vervolgens concurreren met ander leegstaand maatschappelijk vastgoed, dat vaak makkelijker geschikt te maken is voor andere functies en ook goedkoper en eenvoudiger te verduurzamen is.

Het goede nieuws: inspirerende voorbeelden in Gelderland laten zien dat herbestemming en verduurzaming wél mogelijk zijn. Tijdig om de tafel gaan met de kerkeigenaar en andere stakeholders is hiervoor een succesfactor, net als voldoende ondersteuning in de vorm van haalbaarheidsonderzoek, cultuurhistorisch onderzoek, een energiescan en/of een lening of subsidie. Gemeentelijke kerkenvisies – die door veel Gelderse gemeenten zijn of worden gemaakt – helpen daarbij, omdat die richting geven aan (nieuwe) samenwerkingsvormen die herbestemming mogelijk maken.

Mede doordat de provincie afgelopen jaren juist investeerde in dit soort belangrijke zaken, is de kwaliteit van het religieus erfgoed zo goed als het nu is en zijn stakeholders tevreden over de provinciale koers. Overheden (rijk, provincie en gemeenten) en landelijke en provinciale erfgoedorganisaties vormen een sterk netwerk en staan open voor kennisdeling. Ook in financiële ondersteuning van kerkeigenaren is veel mogelijk om ideeën tot concrete herbestemmingsplannen te brengen.

Door op de ingeslagen weg dus, als kennismakelaar, inspirator, verbinder en co-financier. Door rolbewust(er) te handelen en steeds zorgvuldig te kijken welke instrumenten ingezet kunnen worden, kan de provincie nog effectiever bijdragen aan behoud van (bedreigde) kerken in Gelderland. Per rol is een aantal aanbevelingen gedaan die in dit rapport verder uitgewerkt worden.

Gelderland is terecht trots op veel en bijzonder religieus erfgoed. Ontkerkelijking in een aantal regio's maakt wel dat herbestemming nodig is om de vaak bijzondere en gewaardeerde kerkgebouwen te behouden. Hoe staat het

religieus erfgoed ervoor in Gelderland, wat komt er kijken bij (tijdelijke) neven- of herbestemming, hoe ziet het speelveld eruit en welke rol heeft de provincie? Die vragen komen aan bod in dit rapport.

1 INLEIDING: Waarom dit bouwstenen-rapport?

1.1 VEEL BEELDBEPALEND RELIGIEUS ERFGOED

Gelderland heeft 532 religieuze gebouwen/complexen die dankzij hun architectonische en/of kunsthistorische waarde rijksmonument⁰¹ zijn. Het gaat om in totaal 659 verschillende objecten, waarvan ongeveer 340 kerken. Daarnaast telt Gelderland nog eens ruim 600 gemeentelijke⁰² religieuze monumenten. Ook heeft Gelderland kerkgebouwen die geen monument zijn, maar die wel beeldbepalend zijn en die ook in hoge mate gewaardeerd worden door inwoners in de omgeving. Niet voor niets. Kerken en hun torens zijn bakens in het landschap. Ze zorgen vaak voor een herkenbaar silhouet van steden en dorpen en dragen bij aan hun identiteit. Karakteristieke kerkdorpen, 'kathedralen' op het platteland, sobere wederopbouwkerken en gotische middeleeuwse kunstwerken: al

dit religieus erfgoed vertelt voor een belangrijk deel het verhaal van Gelderland. En ook nu nog spelen kerken een belangrijke rol in het leven van Gelderlanders, al is dat niet overal en altijd (meer) in religieuze zin.

1.2 KERKEN MINDER 'RELIGIEUS' IN GEBRUIK

Door de ontkerkelijking wordt de band van 'de samenleving' met kerken als plaatsen om religie te beleven, minder. De groep mensen die kerken in stand houdt, wordt hierdoor steeds kleiner en dat maakt het religieus erfgoed kwetsbaar. Verschillen zijn er wel. Zo worden op de Veluwe en in het Rivierengebied nu nog kerken bijgebouwd, terwijl het in andere gebieden door ontkerkelijking juist extra lastig is om een nieuwe bestemming te vinden voor leegstaande grote 'kathedralen'.

NIEUWE BESTEMMING VINDEN VAAK LASTIG: REDEN VOOR DIT BOUWSTENENRAPPORT

De provincie doet veel aan de instandhouding van Gelders erfgoed en daarmee ook aan religieus erfgoed. Specifiek beleid voor religieus erfgoed is er niet. Er zijn regelingen die de instandhouding van kerken ondersteunen en er zijn prachtige voorbeelden van herbestemming, maar het vinden van een nieuwe maatschappelijke of commerciële functie voor bijzondere kerkgebouwen, is toch lang niet altijd eenvoudig. Dit is de belangrijkste reden waarom Provinciale Staten op 4 juli 2018 een motie indienden met het verzoek aan Gedeputeerde Staten om te komen met een Gelderse visie op het kerkelijk erfgoed. In de Statenbrief van 17 september 2019 gingen Gedeputeerde Staten in op dit verzoek en op de toezeggingen die zijn gedaan bij het debat over de uitvoering van de subsidieregeling Functioneel Erfgoed in de commissie BOC van 13 februari 2019. In deze brief beamen Gedeputeerde Staten aan dat het religieus erfgoed in Gelderland zeer zeker bijzonder is, maar dat er ook veel overeenkomsten zijn met het overige erfgoed en dat daarom geen aparte behandeling nodig is. Dit is ook de reden waarom het kerkelijk erfgoed onderdeel is van de uitgangspuntenbrief voor het beleid voor het programma Cultuur en Erfgoed 2021. Gedeputeerde Staten hebben nu aan het Gelders Genootschap⁰³ gevraagd om bouwstenen aan te leveren voor een aanpak van het religieus erfgoed. Als gemeentelijk adviseur en lid van de Erfgoed Alliantie, is het Gelders Genootschap al jaren betrokken bij de instandhouding en herbestemming van religieus erfgoed en was recent ook betrokken bij gemeentelijke kerkenvisies, als onderdeel van het landelijke Project Toekomst Religieus Erfgoed.

1.3 FOCUS RAPPORT

Dit bouwstenenrapport focust op kerken en geeft antwoord op vragen als: wat doet de provincie Gelderland nu al om religieus erfgoed in stand te houden? Wat kan of moet de provincie zo nodig aanvullend doen? Wat is de actuele stand van zaken van het religieus erfgoed in Gelderland? Hoe zit het met leegstand en herbestemming en duurzaamheid? Wie zijn de belangrijkste stakeholders? Uiteraard doet het Gelders Genootschap ook aanbevelingen om ervoor te zorgen dat Gelderlanders ook in de toekomst kunnen blijven genieten van het bijzondere religieuze erfgoed van Gelderland.

01 Een rijksmonument is een object dat door cultuurhistorische waarde en schoonheid van nationaal belang is en van rijkswege wordt beschermd. Rijksmonumenten worden door de rijksoverheid aangewezen en vallen onder de Erfgoedwet.

02 Een gemeentelijk monument is een object van plaatselijk of regionaal belang en wordt door de gemeente aangewezen en van gemeentewege beschermd. Gemeentelijk monumenten vallen onder de gemeentelijke Erfgoedverordening.

03 Het Gelders Genootschap (zie www.geldersgenootschap.nl) bevordert de instandhouding van de schoonheid van stad en land en adviseert gemeenten, provincies en andere organisaties over omgevingskwaliteit en (religieus) erfgoed. Het genootschap was één van de initiatiefnemers van het Jaar van het Religieus Erfgoed in 2008, wat zorgde voor beter inzicht in instandhouding van religieus erfgoed.

Het gaat goed met de kerken in Gelderland: ze zijn zelfs in betere staat dan een aantal jaren geleden. Bedreigingen zijn er wel. Door ontgroening en vergrijzing zal veel maatschappelijk vastgoed in Gelderland komende jaren leeg komen te staan, vooral in het landelijk gebied. Bij herbestemming

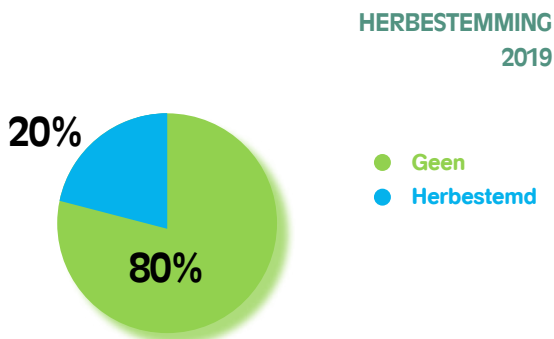
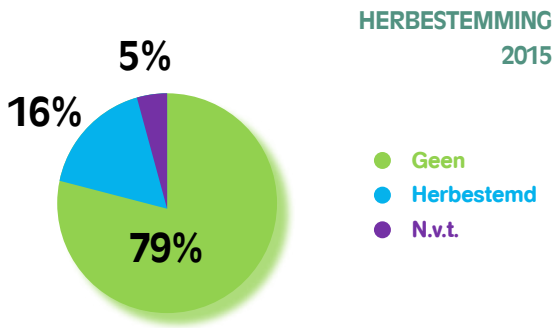
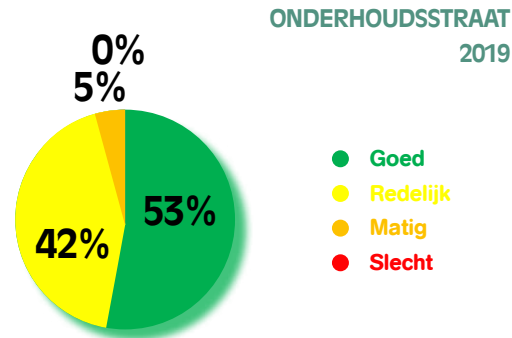
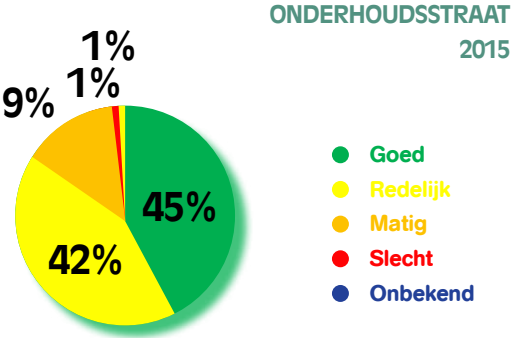
moeten leegstaande kerken dan concurreren met leegstaande scholen of verzorgingshuizen. Toch zijn voor kerken zeker (tijdelijke) oplossingen denkbaar in neven- of hergebruik. Wat komt daarbij kijken? Het sleutelwoord: maatwerk

2 HUIDIGE ONTWIKKELINGEN IN BEELD: Hoe staat het ervoor met het Gelders religieus erfgoed?

2.1 DE TECHNISCHE STAAT VAN HET RELIGIEUS ERFGOED IS GOED

Het religieus erfgoed in Gelderland staat er goed voor. Dat blijkt uit de Erfgoedmonitor, die de technische staat van (volumineuze) rijksmonumenten in heel Nederland bijhoudt. Gemeentelijke monumenten worden hierin niet meegenomen – er is dus geen overzicht van de onderhoudsstaat en leegstand van religieuze gemeentelijke monumenten. De monitor toont aan dat de kerken er in 2019 zelfs beter voor stonden dan in 2015. Zo steeg het percentage kerken in goede staat van 45 naar 53 procent. Het aantal kerken dat een

herbestemming kreeg, nam toe van 16 naar 20 procent: veel van de kerken die in 2015 nog leegstonden, kregen dus een nieuwe functie. Vergeleken met ander maatschappelijk vastgoed zoals bestuursgebouwen, musea, zorginstellingen of schouwburgen, scoren kerken in Gelderland beter op staat van onderhoud. Wel is voor gebouwen als scholen en zorginstellingen makkelijker een herbestemming te vinden dan voor religieus erfgoed.

2.2 TRENDS MAATSCHAPPELIJK VASTGOED IN BEELD

Al gaat het nu goed met het religieus erfgoed in Gelderland, het wordt wel bedreigd. In 2019 verscheen het rapport 'Leegstand van Gelderland in beeld' van Stecgroep, dat de trends rondom maatschappelijk vastgoed in kaart bracht. Stecgroep voorspelt dat een kwart minder aanbod nodig is in 2030. Meer leegstand betekent logischerwijs meer noodzakelijke herbestemming. Dan komt ook een ander actueel thema om de hoek: verduurzaming. Kerken zijn vaak oude gebouwen, waar specifieke maatregelen nodig zijn om energieverbruik te verminderen en comfort te verhogen. Toch zijn er kansen. Met de toenemende vergrijzing ontstaat meer behoefte aan 'zorgvastgoed'. Er ontstaan nieuwe samenwerkingsverbanden waarbij burgers, woningcorporaties, ondernemers en overheden samenwerken om passende (zorg)woningen te realiseren. Er zijn al meerdere voorbeelden van kerken die zo'n zorgbestemming kregen en zo hun maatschappelijke meerwaarde behouden. Tegelijkertijd is het ook weer zo dat er méér leegstaand maatschappelijk vastgoed is dat ook geschikt kan zijn voor herbestemming voor dit soort zorgvoorzieningen. Een school is bijvoorbeeld vaak eenvoudiger aan te passen en te verduurzamen dan een kerk. Ook 'traditionele' verzorgingshuizen zullen leeg komen te staan, vanwege veranderingen in de wereld van zorg en wonen. Die lenen zich natuurlijk ook goed voor aanpassingen.

2.3 INZOOMEN OP REGIO'S

In steden is herbestemming vaak makkelijker, omdat daar de vraag naar woningen en nieuwe (zorg)voorzieningen groter is dan in het landelijk gebied. Waarschijnlijk komt de helft van het maatschappelijk vastgoed in kleinere en middelgrote kernen de komende jaren leeg te staan. Door de vergrijzing neemt in veel van deze gebieden ook de leegloop van kerken toe – leegstaande kerken moeten in deze gebieden dus sterker ‘concurreren’ met ander leegstaand maatschappelijk vastgoed. Inzoomend op de regio’s in Gelderland, zien we dat ontgroening en vergrijzing vooral in de Achterhoek sterk toenemen. Hier daalt de behoefte aan scholen en sportvoorzieningen, maar stijgt de vraag naar zorgvastgoed. Ook in andere regio’s stijgt die vraag – het minst in Arnhem-Nijmegen. De behoefte aan religieus erfgoed neemt in alle Gelderse regio’s gelijkmatig af, al is die afname in de Achterhoek nog iets groter dan in Arnhem-Nijmegen en Zuidwest Gelderland. Aartsbisdom Utrecht stoot bijvoorbeeld komende jaren het grootste deel van zijn (grote aantal) kerkgebouwen af vanwege teruglopend kerkbezoek. Op de Veluwe worden nog nieuwe kerken gebouwd, maar andere komen weer leeg te staan. Lang niet alle bestaande kerkgebouwen zijn immers geschikt voor de groeiende kerkgemeenschappen: er is dus ook sprake van een kwalitatieve verschuiving van de (kleinere) vraag.

2.4 (TIJDELIJK) NEVENGEBRUIK BIEDT SOELAAS

Leegstand is achteruitgang. Eerdere investeringen in de gebouwen worden teniet gedaan zodra een kerkgebouw leeg komt te staan; de staat van onderhoud gaat dan snel achteruit. Omdat herbestemming meestal niet van de ene op de andere dag geregeld is – zeker niet in het landelijk gebied - is het belangrijk om zo snel mogelijk nieuwe, tijdelijke functies te zoeken voor een leegstaande kerk. Het gebouw is dan nog in redelijk tot goede staat en vaak zijn er nog mensen betrokken die zich

willen inzetten voor het beheer van het gebouw en dit willen blijven doen. Een kerk leent zich bijvoorbeeld goed om congressen, evenementen of exposities te organiseren. Voor dit soort activiteiten zijn nauwelijks aanpassingen nodig, de kerk blijft in gebruik en de verhuuropbrengsten kunnen bijdragen aan de onderhoudskosten.

Ook als een kerk nog in gebruik is door een geloofsgemeenschap, kan een tijdelijke extra bestemming helpen om bij te dragen aan het onderhoud, of kan volledige herbestemming uitstellen of zelfs voorkomen. Zo kan de oorspronkelijke functie en de daarmee verbonden emotionele waarde behouden blijven. In veel gevallen is de kerk alleen op zondag open voor de eredienst. Op andere dagen kan het gebouw voor andere activiteiten worden gebruikt. Een ander scenario is de ruimte opdelen voor verschillende functies. Om de kerk hiervoor aan te passen, kunnen investeringen nodig zijn. Soms is ook medewerking van de gemeente nodig in verband met aanpassing van het bestemmingsplan. Nevengebruik vraagt meestal om een actieve organisatie/rechtspersoon die de kerkgemeenschap ontzorgt.

Nevengebruik is vooral een optie in de protestantse kerk. Die ziet de kerk niet als gewijd gebouw, maar als een gebouw waar een dienst wordt gehouden. Hierdoor kan de kerkgemeente gevoelsmatiger makkelijker overgaan tot multifunctioneel gebruik van de kerk. Ook verkoop van de kerk is een optie, om vervolgens de kerk te huren voor de viering op zondag zonder de last van het vastgoedonderhoud. In de katholieke kerk ligt dit gecompliceerder. De bisdommen stellen dat activiteiten anders dan de eredienst alleen mogelijk zijn als die ook betrekking hebben op het geloof. Als de kerk niet voor deze functie in stand kan worden gehouden, moet die worden afgestoten. Voor katholieke kerken in Gelderland lijkt nevengebruik om die reden weinig realistisch.

2.5 VOLLEDIGE HERBESTEMMING: UITDAGEND, MAAR ZEKER MOGELIJK

Is nevengebruik niet mogelijk, dan komt volledige herbestemming in beeld. Gelderland kent al veel voorbeelden van kerken die nu in functie zijn als woning of wooncomplex, hotel, kantoor, bibliotheek, restaurant, speeltuin of museum. Voor het zover is, is eerst een haalbaarheidsonderzoek nodig. Zorgt de nieuwe functie ervoor dat het gebouw onderhouden kan worden? Vooral in landelijke regio’s is dit in de toekomst een grote uitdaging. Is de kerk een monument, dan gelden ook randvoorwaarden voor verbouwing van de kerk. In de meeste gevallen moet een kerkgebouw aangepast worden voor een nieuwe bestemming. Omdat hier verschillende partijen met allemaal eigen belangen bij betrokken zijn, is het zaak om de dialoog tijdig te starten en vanuit het gemeenschappelijke belang te blijven denken en te zoeken naar maatwerkoplossingen.

2.6 GEMEENTELIJKE KERKENVISIE IS EEN HULP

Ondersteuning van een gemeentelijke kerkenvisie is zowel bij nevenbestemming als volledige herbestemming van kerken, helpend. Zo’n kerkenvisie is een strategische visie op de toekomst van kerkgebouwen in een gemeente. Die wordt gemaakt in dialoog met kerkeigenaren, inwoners en erfgoedorganisaties die samen nadenken over de toekomst van alle kerkgebouwen in hun gemeente. Monumentaal en niet-monumentaal, nieuw en oud. Zo komen stakeholders samen tot een perspectief: welke kerken blijven als kerk functioneren, welke worden geschikt gemaakt voor nevengebruik en welke leegstaande gebouwen krijgen een andere functie? Ook kunnen partijen afspraken met elkaar maken over de manier waarop zij met elkaar in gesprek gaan als er keken gesloten of verkocht worden. In die kerkenvisie kan natuurlijk ook ander religieus erfgoed dan kerken meegenomen worden, zoals begraafplaatsen, kloosters en kapellen.

Als kerkeigenaren keuzes moeten maken wat zij met hun kerkgebouwen gaan doen, dan hebben zij vaak advies, ondersteuning en meedenkkracht nodig om in actie te komen en in contact te komen met omwonenden, zorgpartijen, maatschappelijke organisaties of ondernemers. Soms zijn bestemmingsplanwijzigingen nodig en moeten deze onderzocht worden. Zo’n gemeentelijke kerkenvisie geeft dan richting en biedt kaders voor alle betrokken partijen.

2.7 SPECIALE AANDACHT NODIG VOOR HET INTERIEUR

Wat zeker onderdeel zou moeten zijn van het haalbaarheidsonderzoek naar herbestemming, is een rapport over de technische staat en de waardering van het **interieur** van een kerkgebouw. Anders dan bij interieurs van woningen, boerderijen of fabrieken was een grote groep vaklieden betrokken bij het maken van zo’n kerkinterieur. Kerkbouwmeesters, kunstenaars en ambachtslieden zorgden voor een weerspiegeling van de liturgische ideeën uit een bepaalde tijd. Neven- of herbestemming kan ervoor zorgen dat meer mensen met zo’n bijzonder interieur kunnen kennismaken. Bij transformatie of herbestemming krijgt een kerk een tweede leven. Dat geldt niet alleen voor de schil van de kerk, maar ook voor het interieur. In de praktijk delft het interieur echter vaak het onderspit als de kerk wordt aangepast aan de nieuwe functie. Roerende zaken verdwijnen en onroerende zaken verliezen in de nieuwe situatie hun context. Om dit risico te ondervangen, is het zaak om op tijd zicht te krijgen in de monumentale waarde van het interieur. Pas dan kan een weloverwogen besluit worden genomen over de toekomst van de kerk.

Sinds 2016 is bescherming van het interieurenssemble⁰⁴ van rijksmonumenten ook geregeld in de Erfgoedwet en sindsdien is er meer aandacht voor gekomen. Gemeenten kunnen een vergelijkbaar artikel opnemen in de erfgoedverordening. De provincie wil samen met partners in de Erfgoedalliantie ook meer kennis ontwikkelen over kerkinterieurs en die delen met eigenaren, gemeenten en vakmensen die betrokken zijn bij herbestemming of transformatie van kerken⁰⁵.

2.8 VERDUURZAMING KAN WÉL

De erfgoedsector wil bijdragen aan de energietransitie door in 2030 40 procent minder CO₂-uitstoot te realiseren over de gemiddelde monumentenvoorraad en 60 procent in 2020. Dit is ambitieus, maar zeker niet onrealistisch. Met maatwerk per monument is het mogelijk om circa 90 procent van de panden naar een energielabel A of B te krijgen, mét behoud van de monumentale waarden en realistische terugverdientijden. Helaas hoort het overgrote deel van de kerken hier niet bij. De grote omvang en het extensieve gebruik zorgen ervoor dat verwarming van de binnenruimte veel energie vraagt. Anders gezegd: voor één kort moment per week moet een grote ruimte verwarmd worden en dat is logischerwijs niet efficiënt. De noodzakelijke verduurzamingsmaatregelen hebben bovendien een lange terugverdientijd. Daarnaast hebben monumentale kerken bijna altijd waardevolle interieuronderdelen die het aanbrengen van thermische isolatie ingewikkeld, onverstandig of zelfs onmogelijk maken. Denk aan schoonmetselwerk of beschilderde wanden die uit het zicht verdwijnen als je er isolerende voorzetwanden voor plaatst.

Ondanks deze beren op de weg, blijkt toch van alles mogelijk op het gebied van verduurzaming. Zo is door Dijkoraad BV en Gelders Genootschap een uitgebreide energiescan (met bouwhistorisch onderzoek) gedaan in vijf Achterhoekse kerken die allemaal een energielabel G (of erger) hebben. Per kerk is gekeken welk maatwerk in welke kerk mogelijk is. De verduurzamingsmaatregelen

zorgen voor gemiddeld 40 procent minder energieverbruik en hebben een terugverdientijd van 14,2 jaar. Worden deze kerken in de toekomst intensiever gebruikt, dan wordt het financiële plaatje gunstiger, omdat de terugverdientijd dan korter wordt. Dit voorbeeld laat zien dat kerken met zorgvuldig maatwerk echt kunnen bijdragen aan onze verduurzamingsopgave.

2.9 SAMENGEVAT: MAATWERK IS DE SLEUTEL

Voor kerken zijn er zeker (tijdelijke) oplossingen te bedenken door te zoeken naar maatwerk in neven- of hergebruik en verduurzaming. Dat maatwerk is ook nodig als we bijzondere kerkinterieurs willen beschermen. Een gemeentelijke kerkenvisie, een haalbaarheidsstudie, bouwhistorisch onderzoek en een energiescan kunnen helpen om (tijdelijk) tot een (deels) nieuwe functie te komen. Extra aandacht voor nieuwe samenwerkingsverbanden voor wie leegstaande kerken interessant kunnen zijn - bijvoorbeeld op het gebied van zorg - is van belang. Sowieso geldt dat het goed is om met betrokken partijen tijdig om de tafel te gaan om vanuit een gemeenschappelijk vergezicht op de toekomst van de kerk samen te werken.

04 Een interieurenssemble is "een samenhangend geheel van onroerende en roerende zaken van (cultuur)historische, artistiek, wetenschappelijk of technisch belang. Het gaat om een gebouw met een of meer ruimtes inclusief de bijbehorende inrichting".

05 In de Uitgangspuntenbrief van 8 december 2020 geeft de provincie aan het belangrijk te vinden om de kennis over historische (kerk) interieurs te vergroten.

Provincie Gelderland is een belangrijk schakel tussen het Rijk en de gemeenten. Daarbij neemt de provincie verschillende rollen: als kennismakelaar, verbinder, inspirator en co-financier. Er zijn meer stakeholders die zich inzetten voor het religieus

erfgoed. De (religieuze) erfgoedzorg is dus goed geregeld in Gelderland. Alle partijen zien het belang van een samenhangende aanpak en netwerksamenwerking, om kennis en ervaringen te delen met elkaar.

3 RIJK, PROVINCIE, GEMEENTE, ERFGOED-ORGANISATIES: Speelveld, spelregels & spelers

3.1 WAT STAAT ER IN DE WET OVER RELIGIEUS ERFGOED?

In de Erfgoedwet⁰⁶ komt de term religieus erfgoed niet voor. Je kunt religieus erfgoed omschrijven als 'cultureel erfgoed met religieuze waarde', al dan niet met een beschermde status. Denk aan kerken, kapellen, kloosters, synagogen, begraafplaatsen, kerkorgels, gebrandschilderde kerkramen, interieuronderdelen, liturgisch vaatwerk en liturgische kledij. In de Erfgoedwet vind je wel een definitie van 'kerkelijk monument'. Dit is 'een monument dat eigendom is van een kerkgenootschap, een zelfstandig onderdeel daarvan, een lichaam

waarin kerkgenootschappen zijn verenigd, of van een ander genootschap op geestelijke grondslag en dat uitsluitend of voor een overwegend deel wordt gebruikt voor het gezamenlijk belijden van de godsdienst of levensovertuiging'. Nieuw in de Erfgoedwet is het begrip ensemble. De wet maakt het mogelijk een rijksmonument samen met cultuurgoederen aan te wijzen als ensemble, als het geheel in onderlinge samenhang van bijzondere cultuurhistorische of wetenschappelijke betekenis is. Het gaat hierbij vooral om het interieur en onderdelen daarvan. Kerken zijn vaak aan te wijzen als zo'n ensemble, vanwege de samenhang tussen architectuur, exterieur en interieur.

3.2 LANDELIJK BELEID EN LANDELIJKE FOCUS GERICHT OP LOKALE UITVOERING

In het rijksbeleid heeft religieus erfgoed een belangrijke plek, zoals ook te lezen in de beleidsbrief 'Erfgoed telt – de betekenis van erfgoed voor de samenleving'. Landelijk beleid richt zich op het in stand houden, positioneren en onder de aandacht brengen van erfgoed. Dit krijgt vooral een lokale uitwerking in de vorm van gemeentelijke kerkenvisies.

Het Jaar van het Religieus Erfgoed (2018) is een enorme aanjager geweest voor de landelijke aandacht voor religieus erfgoed. Het jaar was een initiatief van Stichting Kerkelijk Kunstbezit Nederland en de provinciale Steunpunten Monumentenzorg en Archeologie en bracht met allerlei activiteiten de schoonheid en het belang van religieus erfgoed onder de aandacht. In Gelderland werd tijdens het Erfgoedfestival 2018 aandacht besteed aan het thema 'Geloven in Gelderland'. Al eerder, in 2014, lanceerde de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed de Agenda Toekomst Religieus Erfgoed. Kerkeigenaren, overheden en maatschappelijke organisaties werkten twee jaar aan het platform Toekomst Religieus Erfgoed, als voorbereiding op de dreigende leegstand van kerken. De agenda kreeg een vervolg met de Nationale Kerkenaanpak. In 2018 ondertekenden overheden, kerkeigenaren en erfgoed- en burgerorganisaties een samenwerkingsovereenkomst om te blijven werken aan de toekomst van kerkgebouwen. Het is aan gemeenten om dit programma op lokaal niveau uit te voeren.

3.3 FOCUS PROVINCIAAL BELEID SINDE 2017

In de beleidsperiode 2017-2019 (en daarvoor) konden monumenteigenaren gebruikmaken van verschillende financiële regelingen voor restauratie, herbestemming of verduurzaming van hun (religieuze) monument, of voor onderzoek daarnaar. Ook was er een co-financieringsregeling voor restaurant en onderhoud van gemeentelijke monumenten. Daarnaast waren er incidentele subsidies, bijvoorbeeld voor restauratie van de toren van de Eusebiuskerk in Arnhem. Monumenteigenaren konden ook een lening aanvragen bij diverse Gelderse fondsen. De ondersteuning van Monumentenwacht Gelderland aan monumenteigenaren was (en is!) belangrijk voor kwaliteitsonderhoud en -restauratie van monumenten. Bij het maken van keuzes richtte de provincie zich jaren op behoud van het Gelders DNA. Gelderland was bijvoorbeeld één van de eerste provincies die in de jaren tachtig van de vorige eeuw provinciale streekplannen inzette voor behoud van cultuurhistorisch erfgoed en landschappelijk waardevolle gebiedskenmerken en structuren.

⁰⁶ In de Erfgoedwet staat cultureel erfgoed centraal. De wet beschrijft cultureel erfgoed als 'uit het verleden geërfde materiële en immateriële bronnen, in de loop van de tijd tot stand gebracht door de mens of ontstaan uit de wisselwerking tussen mens en omgeving, die mensen, onafhankelijk van het bezit ervan, identificeren als een weerspiegeling en uitdrukking van zich voortdurend ontwikkelende waarden, overtuigingen, kennis en tradities, en die aan hen en toekomstige generaties een referentiekader bieden'. Tot het erfgoed behoren zowel onroerende als roerende zaken.

Voor de periode 2020-2024 koos de provincie voor een nieuwe aanpak, met focus op restauratie, herstemming en een energieaanpak, zonder focus op specifieke categorieën erfgoed. Overigens wordt een deel van het beleid uit voorgaande jaren en bijbehorende instrumenten (leningen, de cofinancieringsregeling gemeenten, onderhoud molens en samenwerking) voortgezet. De nieuwe provinciale aanpak stelt de ruimtelijke en/of maatschappelijke opgave bij instandhouding van erfgoed centraal en niet het instrumentarium of de financiën. De provincie wil partijen vroegtijdig betrekken bij projecten en vooral samen kijken hoe erfgoed behouden kan blijven. Er is geen specifiek religieus erfgoedbeleid. Wel ondersteunt de provincie de Stichting Oude Gelderse Kerken bij uitbreiding en professionalisering, zodat die eigenaren van kerkgebouwen (die niet in eigendom zijn van de stichting) en vrijwilligers nog beter kan ondersteunen.

3.4 AMBITIE ‘SAMEN VOOR GELDERLAND’

Het coalitieakkoord ‘Samen voor Gelderland’ benadrukt het belang van cultureel erfgoed voor het historisch besef en de gezamenlijke provinciale identiteit: **“Het behouden van cultureel erfgoed vereist niet alleen dat gebouwen onderhouden en opgeknapt worden, maar ook dat de kennis over het in standhouden van historische bouwwerken wordt overgedragen aan toekomstige generaties. Het erfgoed, drager van het verleden, verdient onze bescherming. Ons erfgoed is het behouden waard vanwege de historische waarde, de waarde voor de leefomgeving en de verbindende waarde. Op basis van een gezond financieel toekomstperspectief.”**

Voor het religieus erfgoed is aanvullend de ambitie geformuleerd: **“Samen met gemeenten en overige partners kijken naar de bestemming van vrijkomend maatschappelijk vastgoed, waaronder kerken. Dit om het verlengde van het pilotproject van het ministerie van OCW te komen tot een integrale kerkenvisie.”**

3.5 ROLOPVATTING PROVINCIE

De zorg voor cultureel erfgoed is in ons land een gedeelde verantwoordelijkheid van rijk, provincies en gemeenten. Provincies hebben een aantal wettelijke taken op het gebied van cultuur en erfgoed en hebben daarnaast een grote mate van autonomie in het bepalen van ambities. Rollen en verantwoordelijkheden zijn niet altijd even duidelijk verdeeld. Provincie Gelderland markeert om die reden haar rol graag duidelijk. De provincie ziet voor zichzelf vooral een rol als verbinder: tussen Rijk en gemeenten en tussen gemeenten onderling. Ook wil de provincie een aantal bovenlokale ontwikkelingen aanjagen en ondersteunen en biedt hiervoor kennis, inspiratie en financiële steun in de vorm van subsidies en leningen. De provincie is er niet om lacunes van andere overheden in te vullen en vindt ook niet alle ontwikkelingen van provinciaal belang. Ook andere provincies hebben aandacht voor religieus erfgoed, maar kiezen soms voor een andere rol en aanpak en focus. Zo heeft Flevoland – met uitzondering van Schokland en Urk – alleen religieuze gebouwen uit de twintigste eeuw en later. In Groningen vraagt de aardbevingsproblematiek om specifiek beleid. En Zeeland en Friesland denken na over het opstellen van een provinciale kerkenvisie.

3.6 IN DE PRAKTIJK: WAT DOET DE PROVINCIE?

Ook op allerlei andere manieren zorgt de provincie voor inspiratie voor gemeenten in de erfgoedzorg en stimuleert gemeenten om werk te maken van erfgoedbeleid. De provincie bevordert ook de kwaliteit, onder meer via het Gelders Restauratiecentrum. Mensen, kennis en middelen worden ingezet voor (het organiseren van) adviezen over of onderzoeken naar haalbaarheid van herbestemming, cultuurhistorische waarden of verduurzaming. Projecten krijgen beleids- en procesondersteuning en er is een speciale expertpool beschikbaar voor specifieke vraagstukken. De provincie initieert al jaren projecten om partijen als eigenaren, vrijwilligers, overheden en uitvoerende bedrijven bij elkaar te brengen om kennis en ervaringen te delen. KaDEr, Innocastle en de Erfgoedmonitor zijn voorbeelden van bijzondere ‘kennisprojecten’.

De rol als verbinder is zeker belangrijk als het gaat om herbestemming van (religieus) erfgoed. Van elkaar leren en elkaar inspireren is cruciaal als het gaat om herbestemming van kerken, om te voorkomen dat een ieder steeds opnieuw zelf het wiel moet uitvinden. Voor initiatiefnemers die ‘iets’ willen rondom behoud of herbestemming van kerken, organiseert de provincie een verkennend gesprek en kan dan tijdig iets zeggen over haalbaarheid van een initiatief. Door op tijd betrokken te zijn, kan de provincie kwaliteit bewaken en eventuele financiële tekorten opvangen via een lening of subsidie. De provinciale aanpak is succesvol. Een groot aantal Gelderse gemeenten voert een actief erfgoedbeleid. Verreweg de meeste gemeenten hebben een uitgebreide monumentenlijst en hanteren gemeentelijke en provinciale uitvoeringsvoorschriften voor duurzame instandhouding van cultuurhistorische waarden.

3.7 PROVINCIE INVESTEERT FINANCIEEL IN RELIGIEUS ERFGOED

Voor leningen stelt de provincie extra geld beschikbaar via het Nationaal Restauratiefonds. Ook is er de subsidieregeling ‘Functioneel gebruik erfgoed’, waarvoor projecten in aanmerking komen zonder sluitende exploitatie of een rendabel verdienmodel. Voor omvangrijke, complexe of zeer bijzondere projecten, kan een voorstel voor een subsidiegrondslag gedaan worden aan Provinciale Staten, maar dit gebeurt alleen in uitzonderlijke situaties.

Alhoewel er geen specifiek provinciaal beleid is voor de aanpak van religieus erfgoed, heeft de provincie in de periode 2000-2019 vanuit het Programma Cultuur en Erfgoed zeker financieel bijgedragen aan de instandhouding ervan. De provincie investeerde € 29.960.843,- in subsidies voor instandhouding van kerken. Dit is 36,37 procent van het totaalbedrag van € 82.592.147,- dat beschikbaar was voor cultureel erfgoed. Het bedrag staat overigens los van het geld dat beschikbaar was voor restauratie van de kerk en toren van de Eusebius in Arnhem (€ 10.000.000,-).

In bovenstaande bedragen zijn investeringen uit onder meer het Programma Leefbaarheid, het Programma SteenGoed, gebiedsontwikkeling, stads- en regiocontracten en stedelijke ontwikkeling niet meegenomen, maar uit deze programma’s is ook geïnvesteerd in religieus erfgoed.

3.8 PROGRAMMA'S LEEFBAARHEID EN STEENGOED ZIJN OOK IN TE ZETTEN

Religieus erfgoed heeft zéker een sterke verbondenheid met het Programma Leefbaarheid. Vanuit het gelijknamige programma versterkt de provincie de sociale verbondenheid in (kwetsbare) dorpen, wijken en buurten en werkt aan kennis, ondersteuning van initiatieven en ontmoetingsplekken, dorpendeals en inclusie. Kerken zijn belangrijke ontmoetingsplekken en ‘ankers’ in dorpen en steden en kunnen maatschappelijk een belangrijk rol blijven spelen door nevengebruik of herbestemming. Denk aan allerlei gemeenschapsvoorzieningen die een plek kunnen krijgen in een kerkgebouw. Naast hun maatschappelijke (en natuurlijk religieuze) betekenis, zijn kerkgebouwen ook stedenbouwkundig bepalend voor de leefomgeving. Samenwerkingsverband Cultuurhistorie Gelderland en de Leefbaarheidsalliantie Gelderland – dat het Programma Leefbaarheid mede uitvoert – werken sinds kort samen. Zij organiseren samen bijeenkomsten voor gemeenten en andere stakeholders over religieus erfgoed en het opstellen van een gemeentelijke kerkenvisie. Deze samenwerking kan uitgebouwd worden zodat een netwerkstructuur ontstaat voor (herbestemming van) religieus erfgoed in Gelderland. Het gebiedsgerichte Programma SteenGoed Benutten richt zich op de aanpak van (dreigende) leegstand op beeldbepalende locaties in Gelderland met ‘maatschappelijke impact’. De transformatie van leegstaand vastgoed moet het gebied mooier, leefbaarder, economisch aantrekkelijker of beter functionerend maken en kan ook prima worden ingezet voor kerken.

3.9 GEMEENTEN EN RELIGIEUS ERFGOED

Gemeenten hebben een formele, wettelijke rol als het gaat om religieus erfgoed. In hun omgevingsvisie- en beleid en de uitwerking daarvan in bestemmingsplannen, verdient religieus erfgoed een serieuze plaats. Gemeenten kunnen meer aandachtspunten formuleren. Een mooi voorbeeld is de Erfgoednota Oost Achterhoek van gemeenten Aalten, Oost Gelre en Winterswijk. In dit beleidsplan 2021-2024 is het opstellen en uitvoeren van een regionale kerkenvisie opgenomen. Ingrediënten zijn het uitvoeren van haalbaarheidsonderzoeken naar neven- en herbestemmingsmogelijkheden en energiescans. Bij vergunningverlening spelen gemeenten een sleutelrol. Door vooral tijdig met initiatiefnemers in contact te komen, kan dit proces maximaal ondersteund worden en kunnen gemeenten goed informeren en ondersteunen wat het vergunningsproces verbetert en versnelt. Gaat het om monumenten, dan moeten ook de gemeentelijke erfgoedcommissie of de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed betrokken worden en kunnen gemeenten een verbindende en coördinerende rol nemen zodat zo snel mogelijk een goed advies op tafel komt. Zo’n advies zou idealiter niet alleen gericht zijn op behoud, maar ook op ontwikkeling met aandacht voor kwaliteit en waarden. Stakeholders die voor dit rapport zijn bevestigd geven aan dat erfgoedcommissies veelal behoudend adviseren, met te weinig oog voor de kansen van ontwikkeling, nevenbestemming en transformatie.

Naast hun formele wettelijke rol kunnen gemeenten ook een belangrijke informele rol vervullen om religieus erfgoed in stand te houden. Bijvoorbeeld door passende functies voor leegstaande kerken zoveel mogelijk te stimuleren en een flexibele houding te hebben als initiatiefnemers zich melden. Gemeenten kunnen als gesprekspartner en intermediair optreden voor partijen

die betrokken zijn bij nevengebruik of herbestemming van kerken. In de praktijk blijkt dat nog lang niet alle gemeenten deze faciliterende, coördinerende rol nemen. Let wel: om dit goed te kunnen vullen, moeten gemeenten vanzelfsprekend wel voldoende capaciteit en kennis in huis hebben.

Wat enorm helpt om de gemeentelijke koers voor de toekomst van religieus erfgoed uit te zetten, is het opstellen van een gemeentelijke kerkenvisie. Hiervoor kunnen gemeenten een financiële bijdrage vragen bij het rijk. In Gelderland hebben 36 gemeenten zo’n kerkenvisie gemaakt, of zijn daarmee bezig. Sommige gemeenten doen dit samen. Parochies overschrijden soms ook gemeentegrenzen en het kan makkelijker zijn om een regionale kerkenvisie op te stellen. Naast de eerdergenoemde gemeenten in de Oost-Achterhoek, trekken ook de Liemerse gemeenten en Doesburg samen op, net als Druten en Wijchen. Hoe zo’n kerkenvisie vervolgens een goede uitvoering kan krijgen, is nu onderwerp van studie. Met Aartsbisdom Utrecht, Bisdom Den Bosch, Vereniging Beheerders Monumentale Kerkgebouwen, Stichting Oude Gelderse Kerken, Protestantse Kerk Nederland, denkt Gelders Genootschap nu na over een passend vervolgtraject.

3.10 ANDERE STAKEHOLDERS IN BEELD

Naast rijk, provincie en gemeenten, spelen ook andere stakeholders een rol bij instandhouding van het religieus erfgoed in Gelderland. Die zijn voor dit rapport geïnterviewd en geven hun aandachtspunten mee.

STICHTING OUDE GELDERSE KERKEN (SOGK)
De SGOK maakt deel uit van de Erfgoedalliantie Gelderland en kreeg recent de status van Professionele Organisatie Monumentenbehoud. De stichting is eigenaar van 18 monumentale kerken en 3 kerktorens en houdt die in goede staat. Daarnaast wil de stichting zich verder versterken in de advisering en begeleiding van groepen

vrijwilligers die actief zijn om ‘hun’ kerkgebouw met positief resultaat te exploiteren. Dankzij extra geld van de provincie kan de stichting uitbreiden en zichzelf verder professionaliseren. Alle kerken van de SOGK hebben een plaatselijke commissie die verantwoordelijk is voor het beheer van de kerk. Zo’n commissie heeft een bestuurslid als mentor. De stichting organiseert bijeenkomsten, deelt kennis en zorgt voor informatie en inspiratie, zodat vrijwilligers steeds vaardiger worden.

SOGK kan zich voorstellen dat de provincie een lijst maakt van kerken en andere belangrijke religieuze bouwwerken die speciaal belangrijk zijn voor de Gelderse geschiedenis – hiervoor kan de provincie extra verantwoordelijkheid nemen. SGOK signaleert in de praktijk ook dat het alternatieve gebruik van katholieke kerkgebouwen zeer beperkt is, gezien de visie van de aartsbisdommen daarop (zie ook hoofdstuk 1). Ideeën voor nevengebruik van kerken passen niet altijd in bestemmingsplannen van gemeenten, hier kan de provincie mogelijk behulpzaam zijn door met gemeenten te bekijken wat wel en niet kan en ‘mag’, in het belang van het cultureel erfgoed.

PROTESTANTSE KERK NEDERLAND (PKN)
PKN merkt dat kerkgebouwen vooral leeg komen te staan doordat religieuze gemeenten samengaan. Veel kerken zijn te groot, waardoor energie- en onderhoudskosten te hoog worden. Nevenbestemming kan dan een goede optie zijn, omdat de kerk dan een rol kan blijven spelen in een dorp of wijk en ‘de commercie’ niet overheerst. Om kansen te benutten is het belangrijk dat inspirerende voorbeelden en kennis gedeeld worden, omdat veel regelingen en mogelijkheden nog onbekend zijn bij kerkeigenaren en religieuze gemeenschappen. Ook contact tussen de religieuze gemeente en de burgerlijke gemeente is belangrijk. Een mooi voorbeeld van nieuwe kansen zijn de migrantenkerken in Arnhem en Wageningen.

AARTSBISDOM UTRECHT EN BISDOM DEN BOSCH
Door teruglopend kerkbezoek kunnen parochies niet alle kerken openhouden. Bisdom Den Bosch bepaalt welke kerken afgestoten moeten worden, aartsbisdom Utrecht ziet graag dat deze keuzes meer vanuit de parochies zelf komen. En waar bisdom Den Bosch nevenbestemming een reële optie vindt, is dit voor Aartsbisdom Utrecht geen goede optie. Beide bisdommen vinden het opstellen van gemeentelijke kerkenvisies een goed idee, ook omdat zij het belangrijk vinden dat alle betrokken partijen op tijd met elkaar in gesprek gaan. Bisdom Den Bosch wijst op het belang van eenzelfde benadering van stakeholders. Het ervaart dat voor een projectontwikkelaar soms meer mogelijk is dan voor het bisdom. Aartsbisdom Utrecht tekent wel aan dat de burgerlijke overheid niet te veel zeggenschap moet krijgen over de kerkgebouwen. Soms is het beter om zaken op hun beloop te laten zonder meteen een monumentale status toe te kennen aan een kerkgebouw uit angst dat het gaat verdwijnen. De bisdommen zien een richtinggevende rol voor de provincie om te bepalen welk religieus erfgoed moet blijven en wat eventueel kan verdwijnen. De provincie heeft een brede blik, waar gemeenten nog wel eens kunnen focussen op details. Maatwerk en overleg zijn voorwaarden om die richting te bepalen. Een helder ‘transformatiekader’ kan ook helpen, zodat kerkeigenaren vooraf weten wat wel en niet mogelijk is. Standpunt van de bisdommen is dat hun kerkelijke gemeenschappen voorop staan en dat de gebouwen daaraan ondergeschikt zijn. Behoud of afstoting van gebouwen staat altijd in dienst van de gemeenschap en niet andersom.

VERENIGING VAN BEHEERDERS VAN MONUMENTALE KERKGEBOUWEN (VBMK)
De VBMK is een landelijke vereniging van eigenaren en beheerders van monumentale kerkgebouwen en heeft meer dan 140 leden. Dit zijn zowel kerkelijke genootschappen als niet-religieuze stichtingen. De vereniging richt zich vooral op kennisoverdracht en belangenbehartiging. Samen met de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en de Erfgoedacademie verzorgt VBMK

webinars over het opstellen van kerkenvisies. De VBMK lijkt het een goed idee om kennis te bundelen en intensiever op te trekken met gemeenten: zo kunnen oplossingen tijdig verkend worden, zonder dat meteen tot volledige herbestemming van een kerkgebouw overgegaan hoeft te worden.

STICHTING BEHOUD KERKELIJKE GEBOUWEN MIDDEN- EN OOST-NEDERLAND (SBKG)

De SBKG is een stichting die kerkelijke gebouwen in midden- oost-Nederland in stand wil houden. Ze richt zich niet zozeer op ‘beleid’, maar ondersteunt eigenaren bij restauratie, onderhoud en verbouwingen van kerkgebouwen, meubels, orgels en begraafplaatsen. De stichting werkt vooral voor kerken van de PKN, maar is ook andere kerkgenootschappen graag van dienst.

GELDERS GENOOTSCHAP

Het Gelders Genootschap is een vereniging van Gelderse gemeenten die de schoonheid van stad en land in stand wil houden en wil bevorderen. Het genootschap adviseert en ondersteunt gemeenten(en anderen) in de uitvoering van hun taken op het gebied van de omgevingskwaliteit en erfgoed.

Het genootschap inventariseert en beschrijft potentiële monumenten, voert waardenstellingen en haalbaarheidsonderzoeken uit voor nevengebruik of herbestemming, ook voor religieus erfgoed.

Het Gelders Genootschap organiseerde met partners een aantal regiobijeenkomsten over nut en noodzaak van gemeentelijke kerkenvisies en werkt samen met Spectrum (provinciaal partner uit de Gelderse Leefbaarheidsalliantie) aan een aantal van deze visies.

Ook zet het Gelders Genootschap zich in voor een Netwerk Religieus Erfgoed Gelderland, om alle stakeholders en organisaties nog beter te laten samenwerken. Dit komt voort uit het landelijke Programma Toekomst Religieus Erfgoed, dat in alle provincies een vorm van ondersteuning voor de toekomst van religieus erfgoed wil zien.

**3.11 SAMENGEVAT:
OVERKOEPELEND
KENNISNETWERK KAN
(GOEDE) ERFGOEDZORG
VERDER VERSTERKEN**

De erfgoedzorg in Gelderland staat er goed voor. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed draagt (vooral) bij als kennisinstituut. De provincie zorgt voor inspiratie, enthousiasme, verbinding en financiële ondersteuning. En behoorlijk wat Gelderse gemeenten pakken naast hun formele, regelgevende en vergunningverlenende rol ook een informele, verbindende rol. Gemeentelijke kerkenvisies helpen hierbij.

Afgelopen jaren is gebouwd aan een sterk netwerk van erfgoedinstellingen dat gericht is op samenwerking en verbinding: de Erfgoedalliantie. Hierin werken zes erfgoedinstellingen samen. Dit zijn naast provincie Gelderland ook Geldersch Landschap & Kasteelen, Stichting Monumentenwacht Gelderland, Stichting Oude Gelderse Kerken, Gelders Restauratie Centrum en het Gelders Genootschap. Weliswaar vormt religieus erfgoed geen aparte categorie in de focus van de alliantie, gemeenten, provincie of rijk, wel is hier afgelopen jaren flink in geïnvesteerd.

Ook andere stakeholders zien dat voor behoud van religieus erfgoed een gezamenlijke en integrale aanpak nodig is. Daarbij zetten kerkgenootschappen het voortbestaan van hun gemeenschap op één, gebouwen komen op de tweede plaats. Burgerlijke gemeenten beseffen goed dat overleg en samenwerking nodig zijn voor een goede toekomst voor religieus erfgoed. Alle betrokken organisaties, overheden en stakeholders vinden een overkoepelend Netwerk Religieus Erfgoed Gelderland een goed idee, vooral om kennis en ervaringen te kunnen delen. Het lijkt logisch om aan te sluiten op bestaande netwerkstructuren en opdrachten vanuit het ministerie van OCW aan de steunpunten.

Specifiek beleid of een specifieke aanpak voor religieus erfgoed is in Gelderland niet nodig. Provincie Gelderland kan met de huidige wetgeving en instrumenten prima inspelen op

actuele ontwikkelingen. Wat kan de provincie (nog meer) doen om als kennismakelaar, inspirator, verbinder en co-financier het maximale te doen voor behoud van onze bijzondere kerken?

4 AANBEVELINGEN: Rolbewust(er) door op de huidige koers

4.1 HUIDIGE BELEID EN AANPAK WERKEN GOED

Provincie Gelderland heeft binnen het Gelders Erfgoedbeleid geen specifiek beleid voor religieus erfgoed. Voor alle monumenten – dus ook voor kerken – biedt de provincie dezelfde ondersteuning. Deze aanpak heeft gezorgd voor een goede erfgoedzorg in Gelderland die ook kerken ten goede komt. Ze zijn in het algemeen in goede staat en een sterk netwerk van betrokken stakeholders zet zich in voor het behoud en transformatie.

Huidige wetgeving, beleid en instrumenten bieden ook in de toekomst voldoende mogelijkheden voor de provincie om een goed

antwoord te bieden op de groeiende leegstand van kerken die (vooral in het landelijk gebied) verwacht wordt. Wel is het slim om goed te kijken naar de rollen die de provincie wil nemen en de instrumenten die zij vanuit die rollen nog effectiever kan inzetten. Hiervoor wordt een aantal aanbevelingen gedaan in de volgende paragraaf.

Het door een van de geïnterviewde stakeholders voorgestelde idee om een lijst met 'provinciale toppers' te maken, past hier niet bij. Allereerst omdat het niet aan de provincie is om een rangorde aan te brengen in monumenten die door het rijk of door gemeenten zijn aangewezen als landelijk of lokaal belangrijke kerken. Ook past zo'n benadering niet bij de manier waarop de provincie wil werken: zij wil de regie

niet overpakken van stakeholders, maar ze zodanig ondersteunen dat zij zelf in staat zijn om kerken in stand te houden en te ontwikkelen. De provincie kan zeker handvatten bieden aan gemeenten om op lokaal of regionaal niveau keuzes te maken. Dat zal nodig zijn, want niet al het erfgoed kan een herbestemming krijgen en de provincie kan niet alles blijven ondersteunen.

4.2 AANBEVELINGEN

De wereld van het religieus erfgoed kent veel stakeholders en belangen en elke (tijdelijke) herbestemmingsvraag vraagt om maatwerk. Maatschappelijke ontwikkelingen gaan snel en ook dat maakt dat de provincie acteert in een dynamische omgeving. Dit vraagt om wendbaarheid.

Door steeds eerst bewust te kiezen welke rol(len) het beste past/passen bij de behoeften en ambities van betrokken stakeholders en pas daarna te bepalen welk instrument het beste past bij deze situatie, kan de provincie haar effectiviteit verder vergroten.

Uiteraard is het aan de bestuurders en ambtenaren van de provincie om in te schatten of en welke voorgestelde aanbevelingen het meest passend zijn en wat mogelijk is om uit te voeren met de beschikbare capaciteit en middelen. Goede afspraken met ondersteuningsorganisaties en stakeholders kunnen ook een optie zijn.

4.2.1 PROVINCIE ALS KENNISMAKELAAR

De provincie verkent actuele opgaven, maakt beleid, agendeert nieuwe, relevante onderwerpen, begeleidt kennisontwikkelingstrajecten en brengt stakeholders bij elkaar in netwerken. Speciale kennisprojecten zijn onder meer met KaDEr en de investeringen in het Gelders Restauratie Centrum.

Om de rol als kennismakelaar goed in te vullen, is het natuurlijk belangrijk dat ambtenaren zelf voldoende kennis hebben over religieus erfgoed. Omdat gemeenten niet altijd voldoende specialistische capaciteit en kennis in huis hebben, is het Netwerk Religieus Erfgoed Gelderland in oprichting. Dat kan gemeenten en kerkeigenaren ondersteunen.

AANBEVELING 1: opvolging en borging gemeentelijke kerkenvisies

Er zijn tientallen kerkenvisies gemaakt of in de maak in gemeenten in Gelderland. Er is met stakeholders veel informatie opgehaald en doelen gemaakt. Door die visies goed te analyseren, krijgt de provincie een rijker beeld van de staat van het gemeentelijke religieuze erfgoed en kan dat gebruiken voor prioritering, kennisdeling en besluitvorming.

AANBEVELING 2: maak een handreiking die helpt om lokaal keuzes te maken

Juist omdat de uitdagingen komende jaren groot zijn en het gesprek over neven- of herbestemming van kerken vaker gevoerd zal worden, zijn gemeenten en ook kerkeigenaren en andere belanghebbenden geholpen met een handreiking die helpt bij het maken van keuzes. Er zullen onherroepelijk keuzes gemaakt moeten worden – ook lokaal – en de provincie kan daarbij ondersteunen.

AANBEVELING 3: zet KaDEr voort en geef als belangrijke speler in de 'kennisketen' juist het religieus erfgoed een prominente plek

KaDEr (Karakteristiek Duurzaam Erfgoed Gelderland) is een belangrijke proeftuin waarin met TU Delft de meest recente inzichten in praktijk worden gebracht voor de (duurzame) aanpak van monumentaal erfgoed. Resultaten worden via bijeenkomsten verspreid, maar de informatie is zo wezenlijk voor de erfgoedwereld, dat hier nog meer aandacht voor kan zijn. De provincie is een belangrijke speler in de gehele kennisketen en kan de toekomst van religieus erfgoed een prominentere plek geven. Meer aandacht voor communicatie en het delen van goede praktijkvoorbeelden horen hierbij.

Ook de samenwerking met andere onderwijsinstellingen zoals de Wageningen Universiteit, Radboud Universiteit en Hogeschool Arnhem Nijmegen is belangrijk voor de Gelderse erfgoedwereld en de kwaliteit van de Gelderse erfgoedzorg. Dit moet zeker doorgaan, zodat voor Gelderland belangrijke onderzoeken ook in de toekomst gedaan kunnen worden en kennis breed gedeeld wordt onder alle betrokken stakeholders.

4.2.2 PROVINCIE ALS INSPIRATOR

Er zijn genoeg initiatiefnemers die iets willen met religieus erfgoed in Gelderland. Dat zijn niet alleen gemeenten of erfgoedorganisaties, maar ook inwoners en (maatschappelijke) ondernemers. Van een gezin dat graag in een dorpskerkje wil wonen tot ontwikkelaars die een woonzorgcomplex voor zich zien in een voormalig klooster. Een goed verhaal dat gebaseerd is op kennis kan deze mensen inspireren en activeren om hun ideeën in praktijk te brengen.

Dat de provincie aan tafel zit als vraagstukken rondom religieus erfgoed worden besproken, wordt zeer gewaardeerd door alle betrokken stakeholders. Met hun vakkennis en alle praktijkervaringen die zij delen, spelen ambtenaren een belangrijke rol om tot oplossingen te komen.

AANBEVELING 4: neem deel aan een overkoepelend netwerk religieus erfgoed
Organisaties als SOGK en VBMK, de rijksoverheid, gemeenten en andere stakeholders werken graag mee aan een overkoepelend netwerk voor religieus erfgoed in Gelderland. Dit kan een belangrijk platform zijn om kennis en ervaring op landelijk, regionaal en lokaal niveau te verbinden.

AANBEVELING 5: stuur op professionalisering vrijwilligersorganisaties
Vrijwilligers zijn onmisbare schakels in de instandhouding van religieus erfgoed. Zij hebben behoefte aan scholing en ondersteuning om hun ambities te realiseren. Bevorder dit door concrete afspraken te maken en vraag ondersteuningsinstellingen om hun vrijwilligers beter toe te rusten op hun taken. SOGK heeft jarenlange ervaring en is hiervoor de meest geschikte partij en ook de Gelderse Erfgoedalliantie en de VBMK kunnen participeren.

Aanbeveling 6: ondersteun tijdelijk gebruik
Tijdelijk nevengebruik is een prima tussenoplossing om tijd te organiseren om een duurzaam plan voor herbestemming te maken. Wet- en regelgeving staan dit niet altijd toe. De provincie kan zich – met advies van ondersteuningsinstellingen - inzetten om met gemeenten mogelijkheden te zoeken voor tijdelijk gebruik.

4.2.3 PROVINCIE ALS VERBINDER

De provincie verbindt kennisinstituten, onderwijsinstellingen, overheden, belangenorganisaties, eigenaars en andere geïnteresseerden die ‘iets’ hebben met religieus erfgoed. Dit gebeurt onder meer bij netwerkbijeenkomsten van het Samenwerkingsverband Cultuurhistorie Gelderland, in de Gelderse Erfgoedalliantie of bij individuele organisaties die geworteld zijn in de samenleving. Oude Gelderse Kerken en Geldersch Landschap en Kasteelen zijn hiervan voorbeelden. Dit soort netwerken zijn belangrijke platforms voor het delen van kennis en inspiratie.

AANBEVELING 7: breng partijen met dezelfde opgaven bij elkaar
Koppel stakeholders die te maken hebben met gelijksoortige opgaven aan elkaar. Denk aan thema’s als plattelandsgemeenschappen met een te grote kerk, partijen die nadenken wat zij kunnen doen met het bijzondere kerkinterieur of kerkeigenaren die worstelen met verduurzamingsvragen.

AANBEVELING 8: verbind gemeenten met elkaar voor een regionale blik
De geografische ordening van geloofsgemeenten gaat over gemeentegrenzen heen. Samenwerking ligt dus voor de hand en gebeurt in sommige regio’s ook al. Waardevol, omdat gemeenten dan beter van elkaar weten wat er speelt en samen naar oplossingen kunnen zoeken. De provincie kan de gemeentelijke samenwerking op regionaal niveau stimuleren, bijvoorbeeld via netwerkbijeenkomsten van Samenwerkingsverband Cultuurhistorie Gelderland.

AANBEVELING 9: ondersteun vrijwilligers ook vanuit de rol van verbinder
Ook vanuit de rol als verbinder kan de provincie veel betekenen op het gebied van vrijwilligersmanagement. Dat doet ze ook al, door de SGOK financieel te ondersteunen om ook vrijwilligers van kerken die de stichting niet zelf in eigendom heeft, te professionaliseren. De SGOK voert dit plan uit met andere partners uit de Gelderse Erfgoedalliantie.

4.2.4 PROVINCIE ALS CO-FINANCIER
Erfgoed wordt niet voor niets beschermd. Het is kwetsbaar en vraagt bij aanpassing om een zorgvuldigere benadering dan die nodig is bij ‘gewone’ gebouwen en kost om die reden vaak meer tijd en geld. Daarnaast zijn er veelal specifieke maatregelen nodig waaraan ook een prijskaartje hangt. De provincie kan leningen of subsidie verstrekken om ontwikkeling en instandhouding van religieus erfgoed toch mogelijk te maken.

AANBEVELING 10: zet subsidieregeling 7.4 voort
Wat kan er met een kerkgebouw? Dat is uiteindelijk de belangrijkste vraag waar het op neerkomt. Hiervoor hebben eigenaren deugdelijke informatie nodig. Haalbaarheidsonderzoeken, duurzaamheidsscans en andere relevant onderzoek is voor eigenaren vaak erg kostbaar, maar brengt zorgvuldige planuitvoering wel dichterbij. De provincie investeert met bekende regelingen al jaren in erfgoed en dat is te zien aan de hoge kwaliteit van het Gelders erfgoed. De provincie draagt niet alleen bij aan concrete werkzaamheden, maar verlangt ook investeringen en een degelijke erfgoedaanpak van de gemeente om dit mogelijk te maken. Dit is een belangrijke basis voor degelijke erfgoedzorg.

AANBEVELING 11: vul het Gelders Monumentenfonds en het Gelders Cultuurfonds aan om de groeiende vraag naar herstemming religieus erfgoed te kunnen beantwoorden
Eigenaren van rijksmonumenten en gemeentelijke monumenten kunnen voor restauratie, verduurzaming en herbestemming (inclusief gedeeltelijke herbestemming en nevenbestemming) terecht bij het Gelders Monumentenfonds voor financiële ondersteuning. Plan is om vanaf najaar 2021 het Cultuurfonds te verbreden naar deze thema’s, zodat eigenaren dit fonds ook kunnen aanspreken voor financiële steun voor nevenfuncties. Beide fondsen zullen onder druk komen te staan vanwege de groeiende vraag naar financiële steun voor neven- of herbestemming. Om toch aan die vraag te voldoen, is het noodzakelijk dat beide fondsen voldoende budget hiervoor hebben.

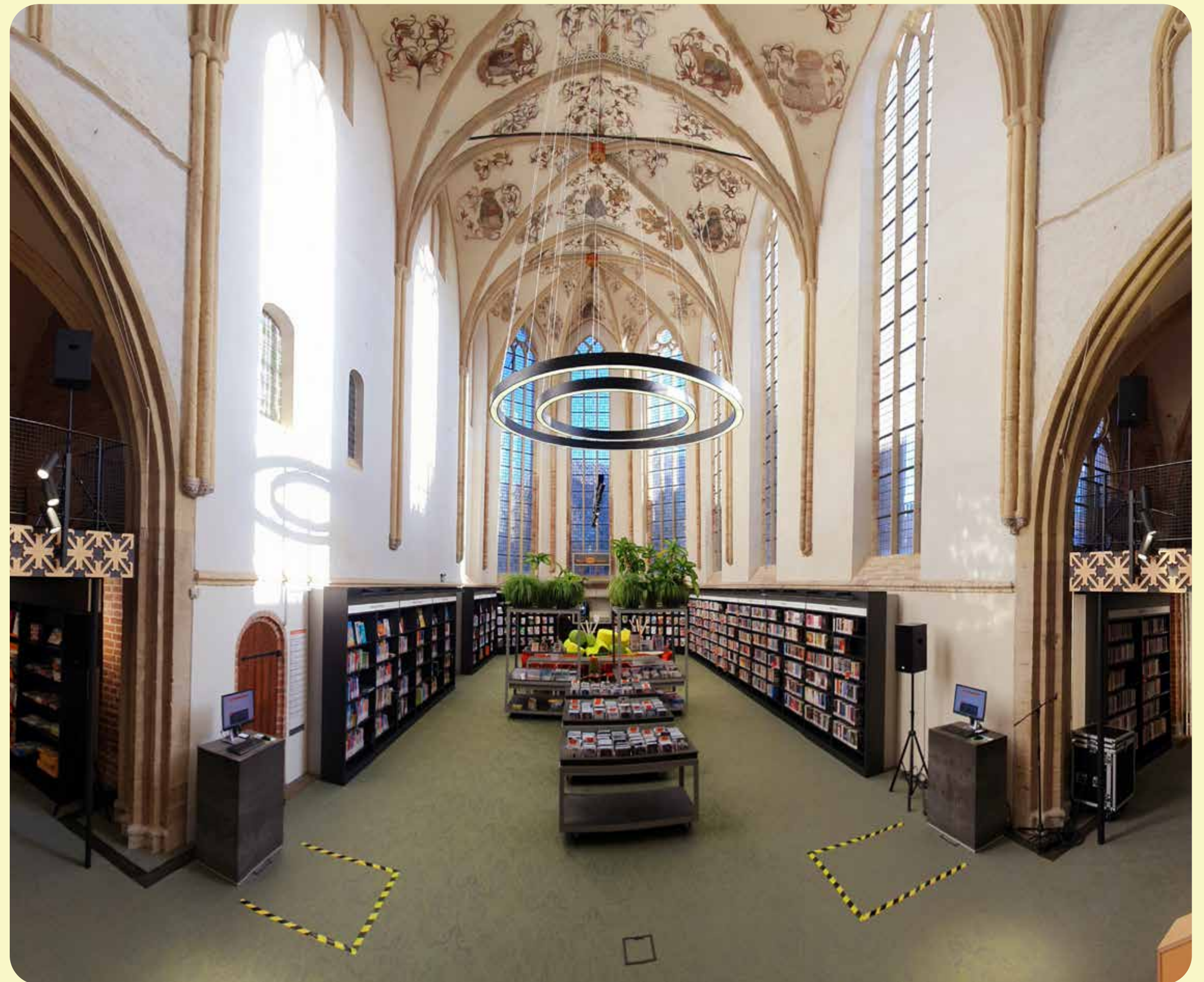
Voorbeelden van herbestemde kerken in Gelderland

VAN KERK NAAR 'CULTURELE' BIBLIOTHEEK

Al sinds 1980 bevindt zich de openbare bibliotheek zich in de Broederenkerk in Zutphen. De kerk is in 2017 gerenoveerd. Een team van architecten heeft samen met de opdrachtgever het programma van eisen opgesteld. Het gebouw was niet in goede staat. Er stond schimmel op de muren en de aanpassing die jaren geleden had plaatsgevonden, deed geen recht aan de monumentale (ruimte)beleving. Dankzij goede samenwerking kwam er een geïntegreerd plan met een breed draagvlak onder de vele betrokken partijen zoals de bibliotheek, de gemeente, de provincie en de monumentencommissie. De verdiepingsvloer is verwijderd en in het middenschip is een los volume geplaatst. Het middenschip oogt nu ruimtelijk, doordat de boeken zoveel mogelijk in de zijbeuken zijn geplaatst. Naast de maatschappelijke functie als bibliotheek kreeg het gebouw ook een culturele functie. Er kwamen een leescafé met koffiehoeke bij, net als werkplekken en een ruimte voor workshops of cursussen.

BROEDERENKERK IN ZUTPHEN

Bouwtijd: 1293 (Klokkentoren 1772) | Bouwstijl: vroeg gotiek | Transformatiejaar: 2017

Bouwstenen voor de Gelderse aanpak religieus erfgoed

Voorbeelden van herbestemde kerken in Gelderland

VAN KERK NAAR MULTIFUNCTIONEEL GEBOUW

Waar de Grote Kerk in Wageningen voorheen alleen door de protestantse kerk werd gebruikt, kreeg het gebouw onlangs een multifunctioneel karakter. Naast kerkdiensten, worden hier nu ook tal van activiteiten en bijeenkomsten georganiseerd. Samen met alle betrokkenen is er gekeken wat er nodig was om de kerk multi-inzetbaar te maken. Deze transformatie duurde lang, omdat er veel partijen bij betrokken waren en de juiste expertise moest worden ingezet. In de kerk is nu nog een klein aantal vaste kerkbanken terug te vinden. Losse stoelen worden erbij gezet, passend bij de activiteit die plaatsvindt. De kerk is van allerlei moderne faciliteiten voorzien en is ook verduurzaamd. Zo heeft de kerk een cateringkeuken gekregen met uitgiftebalie, kwamen er goede sanitaire voorzieningen, verwarming, een garderobe en geluids- en beeldinstallaties die geschikt zijn voor het gebruik voor bijvoorbeeld concerten of symposia.

DE GROTE KERK IN WAGENINGEN

Bouwtijd: 1263 met uitbreidingen in o.a. de 15de eeuw |
Bouwstijl: grotendeels late gotiek |
Transformatiejaar: 2019-2020

Bouwstenen voor de Gelderse aanpak religieus erfgoed

Voorbeelden van herbestemde kerken in Gelderland

VAN KERK NAAR GEZONDHEIDSCENTRUM

Hij was al sinds de jaren tachtig van de vorige eeuw eigenaar van de pastorie, toen de kans zich voordeed om de naastgelegen Heilig Hart van Jezus Kerk in Arnhem te kopen. Daar had hij notabene zelf nog in de kerkbanken gezeten!

Met veel passie zorgde de kersverse kerkeigenaar voor herstemming en maakte een gezondheidscentrum van de kerk. Zijn aanpak was atypisch, want hij nam een groot risico door aan de slag te gaan voor er daadwerkelijk zorgaanbieders gecontracteerd waren. Maar: toen de plannen op papier werkelijkheid werden, waren zorgpartijen enthousiast.

In het huidige zorgcentrum is de ruimtelijke ervaring van de kerk nog waarneembaar, doordat er in het schip een binnenstraat is gecreëerd. In de zijbeuken bevinden zich de verschillende ruimtes van de zorgaanbieders. De zichtlijn van entree richting altaar is behouden. Op de begane grond moesten gevelopeningen worden aangebracht. Die hebben een afwijkende vorm, met dikke zinken kozijnen, zodat te zien is dat het om een nieuwe toevoeging gaat.

HEILIG HART VAN JEZUS KERK IN ARNHEM

Bouwtijd: 1926-1927 | **Bouwstijl:** traditionalisme, ontleend aan de (neo)gotiek met expressionistische elementen | **Transformatiejaar:** 2019

Bouwstenen voor de Gelderse aanpak religieus erfgoed

Voorbeelden van herbestemde kerken in Gelderland

VAN KERK NAAR HORECA EN RUIMTELIJKE 'HUB'

In 2017 werd de Evangelische-Lutherse kerk in Arnhem herbestemd en kreeg een horecafunctie. Vanwege de locatie tussen het stadscentrum en het Modekwartier, functioneert het gebouw als ruimtelijke 'hub', waar nu een restaurant, bar en hotelkamers te vinden zijn.

Het rijksmonument onderging van binnen een metamorfose waarbij Moorse invloeden zijn toegepast met respect voor de monumentale waarde van het gebouw. Zo is het balkon weer zichtbaar gemaakt, is er zicht op het orgel en de kroonluchter en zijn oude materialen en kerkbanken hergebruikt. Het hout van de voormalige kerkbanken is terug te vinden in onder andere de barkrukken, hoofdeindes, bedtafels en nachtkastjes, en het spreekgestoelte doet nu dienst als plantenbak.

De monumentale waarden zijn in stand gehouden. Zo is rekening gehouden met het zicht op het originele en gedetailleerde houtsnijwerk, beeldhouwwerk en schilderwerk. De hotelkamers zijn als losse volumes in de kerk geplaatst, op een luchtige stalen constructie. Dit zorgt voor een ruimtelijke openheid die zo kenmerkend is voor een kerk.

BIZAR-BAZAR, VOORMALIGE EVANGELISCHE LUTHERSE KERK EN KOSTERSWONING IN ARNHEM

Bouwtijd: 1897-1898 | Bouwstijl: neogotiek | Transformatiejaar: 2018

Bouwstenen voor de Gelderse aanpak religieus erfgoed

Voorbeelden van herbestemde kerken in Gelderland

VAN KERK NAAR BED & BREAKFAST

De voormalige Onze Lieve Vrouwe van Lourdes Kerk is in 2019 getransformeerd in een Bed & Breakfast. De eigenaren woonden met plezier al in de naastgelegen pastorie en grepen hun kans toen in de kerk niet langer de eredienst plaats kon vinden. Zij maakten er een B&B van, met inzet van een architect. De ruimtelijkheid van het schip van de kerk was het startpunt voor het nieuwe plan. De suites van de B&B zijn als witte volumes vormgegeven en lijken los in de kerk te staan. De open ruimte biedt ruimte voor een aantal grote tafels met kerkbanken. In de suites zijn kerkelijke elementen terug te vinden. De beddenhoofden en wastafels zijn bijvoorbeeld gemaakt van het hout van de kerkbanken en zelfs de biechtstoel kreeg een plek gekregen in een van de suites.

B&B DE KERK TE DOORWERTH

Bouwtijd: 1933 | Bouwstijl: zakelijk expressionisme | Transformatiejaar: 2018

Bouwstenen voor de Gelderse aanpak religieus erfgoed

Colofon

SCHRIJVERS

GELDERSGENOOTSCHAP:
Joanne te Winkel
Werner Weijkamp
Simon van den Bergh
Martin van Bleek
Voorbeelden kerken :
Lotte Schuitemaker
Heidy Bos

REDACTIE

Anne-Marie Veldkamp,
Redactie en Communicatie
www.aveldkamp.nl

FOTOGRAFIE

BROEDERENKERK, ZUTPHEN:
Foto: Gelders Genootschap

GROTE KERK, WAGENINGEN:
Foto: Grote Kerk Wageningen
(Frits Huijbers)

HEILIG HART, ARNHEM:
Foto: Sven Scholten

BIZAR-BAZAR, ARNHEM:
Foto: Anita van Vuur werk

B&B, DE KERK DOORWERTH:
Foto: eigenaren kerk
Doorwerth

ONTWERP

www.studio026.nl

GELDERS GENOOTSCHAP

Zypendaalseweg 46
6814 CL Arnhem
026 442 17 42
info@geldersgenootschap.nl
www.geldersgenootschap.nl

